

HISTORIA I SYTUACJA JĘZYKA ŁEMKOWSKIEGO W OSTATNIM STULECIU

ŚWIADOMOŚĆ I TOŻSAMOŚĆ JĘZYKOWA ŁEMKÓW

Jezyk łemkowski / rusiński w Polsce kształtował się jako naturalny etnolekt wspólnoty, która zasiedlała co najmniej od średniowiecza region Karpat (między Popradem a Oslawą) i znalazła się pod kulturowymi i tożsamościowymi wpływami chrześcijaństwa wschodniego. Typ i jakość form językowych były, co oczywiste, określone przez typ kultury – rolniczo-pasterskiej, krajobrazu – górskiego, formy życia społecznego – wspólnoty wiejskiej, zasadniczo wolnej od zależności pańszczyźnianej, która na dość wczesnym etapie rozwoju (XVII–XVIII w.) wykształciła rodzimą inteligencję, głównie duchownych greckokatolickich. Od połowy XIX w. zaczęła ona konstruować wyobrażenia własnej ojczyzny, w których obok czynnika terytorialno-pejzażowego kwestie językowe stanowiły ważną bazę emancypacyjnych tendencji w ich rozwoju [Duć-Fajfer 2001a].

Świadomość i tożsamość językową, rozumiane jako ogół sądów, poglądów i postaw wobec języka swojego / swojej wspólnoty [Markowski 2006; Ż. Śładkiewicz, K. Wądołowska-Lesner (red.) 2016], można rekonstruować m.in. na podstawie wypowiedzi piśmienniczych, z którymi jako „naszymi” utożsamiają się członkowie tej wspólnoty. Dlatego na wstępie przywołam dwie znaczące dziewiętnastowieczne opinie wyrażające stosunek elit wewnętrznych do języka / *besidy* łemkowskiej. Pierwsza, zawarta w opracowaniu etnograficznym autorstwa Aleksija Torońskiego *Русини-Лемкы* [Тороњский 1860], określa język łemkowski jako „zepsuty” obcymi wpływami język ruski (wzorzec języka ruskiego znajduje się w okolicach Kijowa). Polemiczne wobec tej tezy było wystąpienie Matwija Astriaba [Астрябъ 1871], w którym wskazywał on na stary i niezależny zarówno od wielkoruskiego, jak i małoruskiego języka prasłowiański rodowód języka Łemków i apelował o szacunek dla niego, jak też dla jego nosicieli – prostych ruskich chłopów, godnie utrzymujących swoją ruskość. W sytuacji powszechnie panującego w XIX-wiecznym piśmiennictwie łemkowskim *jazyczija*¹ ta wypowiedź jest wręcz rewolu-

¹ Terminem tym określa się język, którym posługiwali się ruscy literaci w Galicji. Powstał on na podłożu języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, rosyjskiego i miejscowych gwar.

cyjna, uwzględnia i nobilituje mowę chłopską jako cenny nośnik tradycji i odrębności lemkowej. Kolejnym takim „rewolucyjnym” przedsięwzięciem była decyzja o wydawaniu czasopisma „Лемко – газета для народа” (1911–1914) z dookreśleniem językowym: „издаваема на языць, набліжэна да лемковскаго гавора” (wydawana w języku zbliżonym do gwary lemkowej) lub później „на лемковскомъ гаворъ” (w gwarze lemkowej), podjęta przez lemkowe elity [Duć-Fajfer 2011]. Periodek w całości był publikowany w języku opartym na fonetycznym zapisie mowy potocznej lemkowej społeczności z zachodniej części zamieszkiwanego przez nią obszaru. Miał on ogromny wpływ na kształtowanie się świadomości i normy języka pisanego Łemków. Już we wstępnym odrędkowym artykule komunikowana jest motywacja wydawania czasopisma po lemku w związku z tym, iż „Рускій лемковскій гаворъ значительно различается отъ гаворовъ, употребляемыхъ въ другихъ частяхъ Руси” (Ruska gwara lemkowa znacznie różni się od gwar używanych w innych częściach Rusi) [Отъ Редакціи 1911].

W okresie międzywojennym lemkowe elity zostały postawione przed nasiloną ekspansją na ich rodzimy obszar kulturowy zewnętrznych interesów politycznych [Moklak 1997]. Przeciwstawiona im została prowadzona zarówno działaniami, jak i piórem własna ideologia etniczna oparta na odrębności kulturowej, wyrażającej się w wysokim stopniu w języku. Skonsolidowani w działaniach emancypacyjnych aktywiści lemkowscy zabiegali o wprowadzenie języka lemkowego do szkół, co im się udało i w latach 1933/1934–1938 (ta druga data jest tylko formalna, gdyż nauczanie lemkojęzyczne konsekwentnie było redukowane, a w 1938 r. zastąpione zostało ukraińskojęzycznym). Na obszarze wydzielonym administracyjnie w formie dziewięciu dekanatów lemkowych, funkcjonujących jako Apostolska Administracja Łemkowszczyzny, nauczanie prowadzono w języku lemkowym, a szkoły określano w dokumentach jako szkoły „z lemkowym językiem nauczania” (1934), „z polskim i lemkowym językiem nauczania” (1935/1936), „z polskim i ruskim językiem nauczania” (1937/1938) [Wroński 1990]. Pomoc dydaktyczną w nauczaniu języka lemkowego stanowiły dwa podręczniki autorstwa Metodęgo Trochanowskiego: *Буквар. Перша книжечка для народныхъ школ* [Львов 1933/1935] i *Друга книжечка для народныхъ школ* [1934/1936].² Język lemkowski stosowany w podręcznikach był tą samą wersją języka pisanego, która była używana i utrwalona

² Obydwa te podręczniki obudowane zostały legendami, kontrowersjami, włącznie z powtarzaną do dzisiaj bezpodstawną informacją, że były zapisane w „alfabecie zlatynizowanym” [Misiak 2018, 107]. Zagadką są też daty ich wydania. Posiadana przeze mnie kopia *Буквара* oznaczona jest datą 1935 bez adnotacji, że jest to wydanie II. Tymczasem gazeta „Наш Лемко” bardzo negatywnie wyrażała się o wydaniu *Буквара* już w 1934 r. Jeszcze większą niewiadomą jest *Друга книжечка*. Pomimo że jest wymieniana w literaturze, nie ma obecnie nigdzie jej materialnych śladów.

w przedwojennym czasopiśmie „Лемко”. Konsekwentnie była ona stosowana także w czasopiśmiennictwie („Лемко. Орган Лемковского Союза” [1934–1939], „Календар Лемка” [1935–1939]) i w literaturze nurtu ideowego ściśle już określonego jako łemkowski [Дуць-Файфер 2020]. Odnosi się to nie tylko do piśmiennictwa krajowego, ale też emigracyjnego, które w tym czasie rozwijało się w ścisłym kontakcie, ale z większym impetem – ze względu na możliwości publikacyjne – w stosunku do tego, co się dzieje na Łemkowynie.

Szeroko stosowanej już wówczas formy łemkowskiego języka pisanego nie można uznać za w pełni ustandaryzowaną. Wychwycić można zwłaszcza niekonsekwencje i brak normy ortograficznej, przede wszystkim w obrębie stosowania grafemów *ь*, *u*, *i*. Można czasem jeszcze spotkać zapisy z zastosowaniem dawnego *ѣ*, *ѓ* czy *ѣ* po wygłosowych spółgłoskach twardych. Niemniej, zarówno leksyka, czerpana z zachodnio- i środkowo-łemkowskich form gwarowych, jak i morfologia oraz składnia, a w ogólności też ustalone zasady zapisu odzwierciedlającego mowę żywą, na tyle są ustabilizowane i identyfikowalne jako własne, że konsekwentnie już mówi się o pisanym – adekwatnym do mówionego – języku łemkowskim mającym trwałą linię kontynuacyjną do chwili obecnej.

Podkreślić trzeba, że promotorami i kreatorami pisanego języka łemkowskiego, opierającego się bezpośrednio na żywej mowie ludności ruskich wsi beskidzkich, byli aktywni miejscowi działacze organizujący się w strukturach ulokowanych w takich ośrodkach jak Krynica, Gorlice, Nowy Sącz i ich okolice. W literaturze przedmiotu środowiska te bywają określane jako *staroruskie*. W tym czasie jednakże należałoby już nazywać je *łemkowskimi*, gdyż ten etnonim uzyskuje prawie wyłączność w nazwach tekstów, organizacji, instytucji reprezentatywnych dla tych działań i poglądów.

Nazwa *Łemkowie* była także używana przez działające ideologicznie na Łemkowynie środowiska ukraińskie. Język łemkowski, przyjmowany przez nie jako gwara języka ukraińskiego, był stosowany w klasycznej funkcji gwarowej, wprowadzany np. do literatury w partiach dialogowych i w różnych tekstach mających odtwarzać specyfikę danego wiejskiego środowiska albo w tekstach prześmiewczych, satyrycznych, parodystycznych, odnoszących się do prymitywnego, „nieuświadomionego” Łemka. W czasopiśmiennictwie – „Наш Лемко” (1934–1939), w pewnym zakresie „Бескид” (1928–1933), „Український Бескид” (1933–1939) – programowym językiem był język ukraiński, jednakże ze względów praktycznych i ideowych łemkowski był wprowadzany jako gwara. W pierwszym numerze dwutygodnika „Наш Лемко” bezpośrednio został wyrażony postulat językowy czasopisma:

будемо в тій газеті писати письменницькою мовою і нашим лемківським говором. Письменницькою мовою тому, щоби дати читачам візирець поправної мови, такої, якою говорять коло Києва, якою писали наші поети, як: Тарас Шевченко, Іван

Франко і нині пишуть всі письменники, та яку ми всі повинні знати. Читаючи статті написані письменницькою мовою, Лемки пізнають і пересвідчуються, що лемківський говір є і духом і складнею (порядком і укладом слів) рідною дитиною загальної нашої рідної письменницької мови, а не якоїсь іншої, чужої. А не-Лемки (бо і такі будуть читати нашу газету) пізнають один зі старих і рідних наших говорів, яким є лемківський говір [*До наших читачів*].

[będziemy w tej gazecie pisać językiem literackim i naszą lemkową gwara. Językiem literackim dlatego, by dać czytelnikom wzorzec poprawnego języka, takiego, jakim mówi się koło Kijowa, jakim pisali nasi poeci, tacy jak Taras Szewczenko, Iwan Franko i obecnie piszą wszyscy pisarze, jaki także i my wszyscy powinniśmy znać. Czytając artykuły napisane językiem literackim, Lęmkowie poznają gwara lemkową i nabiorą przeświadczenia, że jest ona zarówno z ducha, jak i struktury (porządku i układu słów) rodzonym dzieckiem ogólnego naszego języka literackiego, a nie jakiegoś innego, obcego. A nie-Lęmkowie (bo i tacy będą czytać naszą gazetę) poznają jedną ze starych i rodzimych naszych gwar, jaką jest gwara lemowska – tłum. H. D.-F.]

„Uświadomieniu” językowemu i protestom przeciw wprowadzaniu języka lemковского do nauczania szkolnego oraz wydawaniu podręczników do tego języka poświęcano na stronach tego czasopisma wiele miejsca. Przykładowo w jednym z pierwszych numerów czasopisma „Наш Лемко” czytamy:

Та мало є свою рідну мову любити й нею говорити. Цю мову треба пізнавати, вчитися, її знати. Бо знати рідну мову – це, ще не те саме, що говорити чи писати такою мовою, що нею говорять в нашому селі, повіті, або окрузі. Це буде тільки знання якогось відому нашої мови (...). Для одного народу існує тільки одна мова, якою повинні всі покористуватися [*Вадим* 1934, 3]

[Jednakże nie wystarczy swój język ojczysty kochać i w nim mówić. Ten język trzeba poznawać, uczyć się go i znać. Bo znać język ojczysty, to nie to samo, co mówić czy pisać takim językiem, w jakim mówią w naszej wsi, powiecie lub okolicy. Będzie to tylko znajomość jakiegoś odłamu naszego języka (...) Dla jednego narodu istnieje tylko jeden język, którym powinni wszyscy się posługiwać – tłum. H. D.-F.]

Równocześnie degradowano działania emancypujące lemковскую „bесідę” na różne sposoby: „Учитель з Криниць видав лемківський буквар, бо му треба било гроший на викінчина трьоповерховой камениці” (Nauczyciel z Krynicy wydał lemkowski elementarz, bo potrzebował pieniędzy na wykończenie trzypiętrowego murowanego domu) [Ваш Гаврил з Полян 1934, 2]. Czasem powoływano się na zewnętrzne opinie: „Мова «Лемка» ні то «руська» ні лемківська. Ординарна мішанина в додатку з невидалим нігде правописом. Редактори «Лемка» не знають де писати і, и, «Ы» ітд.” (Język «Лемка» ni to «ruski», ni lemkowski. Ordynarna mieszanina w dodatku z niewyobrażalną nigdzie ortografią. Redaktorzy «Лемка» nie wiedzą, gdzie pisać i, и, «Ы» itd.) [Що пише брат на брата 1934, 8].

Ostra walka ideologiczna toczona o językowy wyznacznik tożsamości określiła w zasadniczym stopniu sytuację języka lemковского w okresie

międzywojennym. Zdecydowanie większe wpływy programu ukraińskiego na obszarach określanych jako Łemkowszczyzna wschodnia³ wyłączały gwary wschodniołemkowskie z kształtującego się jako standard pisanego i nauczanego języka łemkowskiego. Podstawą tego języka były gwary (język mówiony) łemkowiny zachodniej i środkowej. Dlatego też przytaczane do chwili obecnej krytyczne wypowiedzi dotyczące języka nauczanego w szkołach na Łemkowynie w latach 1934–1938 jako sztucznego i niezrozumiałego [Moklak 1997, 164–165; Misiak 2018, 108] pochodzą przeważnie z obszaru, gdzie notowany jest zanik cech gwar łemkowskich, tzn. z okolic Leska (Hłomcza, Łopienka), przez etnografów określanego jako pograniczny [Falkowski-Pasznycycki 1935, Reinfuss 1948].

Duża koncentracja na negowaniu wartości języka łemkowskiego przez środowiska ukraińskie powiązana była ze wzrastaniem jego roli i znaczenia w łemkowskim dyskursie emancypacyjnym, co jest zgodne z modelem emancypacji wspólnot etnicznych w naszej części Europy [Michna 2014]. Istotne było utrwalenie niepodważalnej roli języka lokalnego, ludowego jako podstawy języka literackiego Łemków bez konieczności występowania w tej roli jakiegoś „wyższego, uczonego” języka. Stosowano retorykę argumentacyjną:

Мы, лемки, маме свою народну бесѣду. Томъ нашомъ бесѣдомъ можеме порозумѣтиса межи собомъ найлѣпше. Наша народна бесѣда отмѣннѣйша отъ народной бесѣды восточныхъ братовъ въ Галичинѣ, якъ на Украинѣ, якъ въ Великороссіи и т. д. (...).

Перше, што наша интеллигенція, наши редакторы, писатели, учителя должны зробити, штобы застановити вынародовленіе нашего племени (...) мусять заговорити и писати до народа на народной бесѣдѣ, бо науку неученый може поняти лем такъ, коли порозумѣе. И то головна задача учителя, штобы ученикѣго понялъ (...).

Насъ, лемковъ въ старомъ краю, може спасти лемъ своя, народна бесѣда отъ народной смерти. И зато хранме тоту свою бесѣду, бесѣдујме лемъ по своему, пишме по своему, не ”цокајме“, ани ”цокајме“, бо то не наше народне [Гунянка 1931, 55–56, 60].

[My, Łemkowie, mamy swój język narodowy / ludowy. Tym naszym językiem możemy porozumieć się między sobą najlepiej. Nasz język narodowy / ludowy jest znacznie odmienny od języka narodowego / ludowego wschodnich braci tak w Galicji, jak i na Ukrainie, na Wielkiej Rusi itd. (...).

Pierwsze, co nasza inteligencja, nasi redaktorzy, pisarze, nauczyciele powinni zrobić, żeby zatrzymać wynarodowienie naszego plemienia (...) muszą mówić i pisać do narodu / ludu w języku narodowym / ludowym, bo naukę nieuczony może pojąć tylko wtedy, kiedy zrozumie. I to jest główne zadanie nauczyciela, by uczeń go zrozumiał (...)

Nas, Łemków w starym kraju, może uratować od narodowej śmierci tylko swój narodowy / ludowy język. I dlatego chrońmy ten swój język, mówmy tylko po swojemu,

³ Jej ideologiczny wymiar miał znacznie dalszy wschodni zasięg niż granice etnograficzne Łemkowiny wyznaczone na podstawie cech kultury materialnej i cech gwarowych (R. Reinfuss, B. Pasznycycki).

piszmy po swojemu, nie „szczokajmy” ani „cokajmy”, bo to nie nasze narodowe / ludowe.– tłum. H. D.-F.].

Wzmacniano ją lirycznymi odwołaniami do emocji:

Нам бесіда наша мила,
Хоц і кус неграматычна,
Рідна мама нас навчыла –
Аджеж своя, не пожачна [Rusenko 2010, 117].

[Dla nas język nasz – najmiłszy,
Choć ubogi z wielu przyczyn,
Matka nas go nauczyła –
Swoj więc, nikt go nie pożyczyl]
[tłum. P. Trochanowski]

Ponieważ Łemkowyna stanowiła obszar w zasadzie monoetniczny, językiem komunikacji wewnątrzgrupowej był wyłącznie łemkowski. Większość społeczności знаła też język polski, który był nauczany w szkole. Był on konieczny w załatwianiu spraw urzędowych, w kontaktach ekonomicznych, handlowych, w komunikowaniu się z mieszkańcami graniczących z Łemkowyną wsi i miasteczek polskich. Osoby o randze urzędniczej, zwłaszcza przybywające z zewnątrz (duchowni, nauczyciele), próbowały wprowadzać też język ukraiński bądź rosyjski, które rozpowszechniano za pośrednictwem słowa drukowanego w czytelnicy im. Kaczkowskiego bądź w Towarzystwie „Prosvita”, przez szkołę i cerkiew [Misiak 2018].

INSTYTUCJONALNE CZYNNIKI ZEWNĘTRZNE WPŁYWAJĄCE NA SYTUACJĘ JEZYKA ŁEMKOWSKIEGO W OKRESIE PRZEDWYSIEDLEŃCZYM

Znaczna część ze wskazanych powyżej procesów w dużym zakresie warunkowana była czynnikami politycznymi, instytucjonalnymi, propagandowymi, naukowymi, kształtowanymi przez środowiska zewnętrzne, dominacyjne wobec Łemkowyny.

Przede wszystkim należy tu wymienić politykę narodowościową, w tym językową i oświatową, rozwijaną w II Rzeczypospolitej [Chojnowski 1979; Moklak 1997; Wróblewska 2011]. W koncepcji endeckiej realizowany miał być program asymilacji narodowej. Tak zwane ustawy kresowe (z 1924 r.) przyznawały przewagę językowi państwowemu, czyli polskiemu, a język ojczysty danej mniejszości miał pełnić funkcję pomocniczą. Rząd sanacyjny natomiast wysunął na plan pierwszy koncepcję asymilacji państwowej opartej na tworzeniu wśród ludności niepolskiej środowisk lojalnych, współpracujących z rządem [Moklak 1997, 153–154]. Łemkowie i ich język uzyskali w tej polityce własne miejsce. Określenie programu działania wobec tej społeczności oparte zostało na wielostronnych badaniach Władysława Wielohorskiego, których wyniki zawarł w maszynopisie *Łemkowszczyzna* [1933]. Łemkowie zostali scharakteryzowani w nim jako ludność odznaczająca się dużą solidarnością, przywiązaniem do swojskości, nastawiona na silną obronę

zagrożonych składników swej odrębności grupowej, trwała, konserwatywna, skłonna do lojalności. Ich liderzy w ocenie badacza cechują się trzeźwością w ocenie sytuacji politycznej [Moklak 1997, 154–155]. W powołanym w 1934 r. przy Prezydium Rady Ministrów Komitecie do spraw Narodowościowych utworzono Komitet do spraw Łemkowszczyzny, a w Komisji Naukowych Badań Ziem Wschodnich utworzono w 1934 r. sekcję łemkowską, która pod auspicjami UJ i PAU prowadziła rzetelne badania naukowe pozwalające formułować wnioski o charakterze politycznym.

Wszystkie te działania niewątpliwie wskazują na przemyślane kierunki polityki asymilacji państwowej, nastawionej na pozyskiwanie lojalności i współpracy obywateli zadowolonych z oferty państwowej. Stąd kierowane do czynników państwowych prośby łemkowskich liderów mające na celu ochronę odrębności grupowej poprzez zablokowanie propagandowych akcji ukraińskich, prowadzonych w obrębie struktur cerkiewnych i szkolnych, uzyskały formalną akceptację i praktyczną realizację w postaci wspominanej już Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny i wprowadzenia do szkół na jej terenie łemkowskiego języka nauczania. Jednoznaczne jednak wskazywanie, iż wynikały one wyłącznie z rządowej strategii wynaradawiania Ukraińców [Moklak 1997, Stepek 1986] nie uwzględnia własnych emancypacyjnych dążeń Łemków, które w związku ze sprzyjającą im chwilowo polityką państwową zostały w danym okresie zrealizowane. Nie na długo jednak, bo program asymilacyjny dosyć szybko spowodował zastąpienie łemkowskich podręczników i nauczycieli polskimi, a prowadzona od 1938 r. polityka normalizacji wymusiła zastąpienie ich ukraińskimi [Wroński 1990].

Z mojej perspektywy zewnętrznym czynnikiem wpływającym na sytuację języka łemkowskiego były systemowo zorganizowane strategiczne działania uświadamiające Łemkom ich ukraińskość. Mechanizm tych działań można zrekonstruować na podstawie tekstów pisanych i dokumentów życia społecznego. Instytucją, która nakreśliła, a później konsekwentnie realizowała cały plan „narodowego uświadomienia” Łemkowiny było głównie Towarzystwo „Prosvita”. W 1926 r. opracowany został dwu-etapowy plan akcji na Łemkowynie, w którym najpierw skoncentrowano się na rozwoju ukraińskich wpływów poprzez ruch spółdzielczy i ekonomiczny, a w kolejnym etapie na rozwoju ukraińskiej oświaty i czytelnictwa [Moklak 1997, 104]. We wsparcie projektu zaangażowano też Cerkiew greckokatolicką. W 1932 r. przy lwowskiej „Prosvicie” obok Komitetu Obrony Ziem Zachodnich utworzono Komisję Łemkowską, której celem miało być doprowadzenie Łemków do „pełnej świadomości narodowej” – ukraińskiej. Komisja prowadziła m.in. akcję „Książka na Zachód”, wydawała czasopismo „Наш Лемко” (1934–1938), uruchomiła serię wydawniczą „Бібліотека Лемківщини», w której opublikowano ponad 20 książek literacko-propagandowo-naukowych [Дуць-Файфер

2020]. Racji ukraińskich na Łemkowynie z dużym naciskiem domagały się też ukraińskie koła w parlamencie RP, protestując przeciw ograniczaniu wpływów ukraińskich, np. przez zastąpienie języka ukraińskiego w szkołach łemkowskim, czyli utworzenie Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny.

Bardzo istotnym czynnikiem wpływającym na status języka łemkowskiego, jego postrzeganie i traktowanie były publikacje naukowe. Stosowały one w odniesieniu do łemkowskiego określenia *zosop, dialekt, gwary*, kwalifikując je do obszaru językowego ruskiego, a później już jednoznacznie ukraińskiego. Były to znane i cenne prace jeszcze XIX-wieczne: Ivana Werchratskiego [Верхратський 1902] oraz z okresu międzywojennego: Ivana Ziłyńskiego [Ziłyński 1927; Зілинський 1934; Зілинський 1938], Józefa Szemleja [Szemlej 1934], Zdzisława Stiebera [Stieber 1935; Stieber 1936a; Stieber 1936b]. Niektóre z tych prac, czy raczej wnioski pozajęzykowe na podstawie badań językoznawczych formułowane, spotkały się z ironizującą krytyką ze strony broniących granic łemkowskiej odrębności aktywistów:

Писал в книжках пан Зілинській
(Давно звали го Кобаса),
Же люд з села Боднарівкы
Інча раса, ліпша раса.

Боднарівка, Опарівка,
То потомкы „запорожців”,
Гварил доцент пан Зілинській,
Твердили і єгомосці [Русенко 2010, 125].⁴

[Pisał w książkach pan Ziłyński
(Co się kiedyś zwał Kobasa),
Że lud ze wsi Bonarówka
Inna rasa, lepsza rasa.

Bonarówka, Oparówka,
Z „zaporozża” ród swój bierze
Mówił docent pan Ziłyński
Twierdzili też duszpasterze.]

Niewątpliwie jednak rzetelne badania językoznawcze, niezależnie od tego, że mogły być wykorzystywane jako argumenty w toczącej się walce o tożsamość Łemków, przyczyniły się do wzrostu prestiżu języka jako budzącego zainteresowania naukowe, języka ważnego. Przede wszystkim jednak tworzyły podstawę systematyzacyjną, strukturalną, obejmowały refleksją charakter i specyfikę gwar odnoszących się do etnonimu *łemkowski*. Utrwały w zapisie stan gwarowy w sytuacji terytorialnie nienaruszonej, z rozpoznawalnym różnicowaniem, ale też cechami wspólnymi dla całego obszaru. Obok tekstów pisanych z okresu przedwysiedleńczego stanowią one istotny materiał uwzględniany i bardzo pomocny w procesach kodyfikacyjnych na dalszych etapach funkcjonowania języka łemkowskiego.

⁴ Aluzja odnosi się do artykułu I. Ziłyńskiego (opublikowanego pod pseudonimem I. Korostjanський) *Замішанці* [przedruk w: I. Зілинський, *Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави)*, Горлиці 2008], w której wysuwa on tezę, iż mieszkańcy kilku ruskich wsi w okolicach Krosna są potomkami Kozaków zaporoskich.

DESTRUKCJA ŁEMKOWSKIEJ PRZESTRZENI KULTUROWEJ. NOWY KONTEKST SOCJOLINGWISTYCZNY

Całkowite wysiedlenie ludności łemkowskiej z jej ojczystego terytorium zdeterminowało losy Łemków i ich kultury, dzieląc je na rzeczywistość przedwysiedleńczą i powysiedleńczą. Z liczącej ok. 120 tys. osób wspólnoty etnicznej prawie 70% wysiedlono w latach 1944–1946 na obszary Ukrainy radzieckiej. Pozostałe 30% przymusowo dyslokowano w ramach akcji „Wisła” na ziemie poniemieckie w zachodniej i północnej Polsce [Duć-Fajfer 2013, 52–53, przyp. 86]. Co istotne, wraz z wysiedleniami pozbawiono Łemków nie tylko ojczystej ziemi i rodzimej przestrzeni kulturowej, ale też formalnie uznawanej tożsamości. Wysiedlenia dokonywane były jako działania polityczne i prewencyjne wobec ludności ukraińskiej, do której, wbrew wszystkiemu, zaliczono społeczność łemkowską. Dlatego jakiegokolwiek prawa dla języka łemkowskiego i innych elementów odrębnej kultury nie mogły wchodzić w grę.

Okres PRL-u cechował się programową monoetnicznością przy jednoczesnym kontrolowaniu i inwigilowaniu mniejszości [Duć-Fajfer 2001b]. Pewien zakres praw kulturowych, które uzyskało (głównie po 1956 r.) siedem uznanych mniejszości narodowych [Kwilecki 1963], w tym też ukraińska, służył głównie regulowaniu i kontrolowaniu prawomyślności ich życia społecznego. W zakresie praw językowych istotne było prawo nauczania języka ojczystego mniejszości w systemie szkolnym, powołanie czasopisma (tygodnika) stanowiącego oficjalny organ prasowy monopolistycznej organizacji reprezentującej (i kontrolującej) daną mniejszość, publikowanie książek z tekstami literackimi i roczników-kalendarzy w języku mniejszości.

Łemkowie, którzy po wysiedleniu i rozproszeniu ich na Ziemiach Zachodnich dosyć szybko zaczęli nieformalnie się integrować, zostali włączeni w struktury Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (UTSK), gdzie uzyskali nawet pozory minimalnej autonomii w postaci Sekcji Łemkowskiej, a w obrębie ukraińskojęzycznego tygodnika „Наше Слово” (1956–) – jednej strony „Лемківська Сторінка” redagowanej w „gwarze” łemkowskiej. W zakresie nauczania języka ojczystego, pomimo czynionych wielokrotnie starań, nie udało się aktywistom łemkowskim uzyskać jakiegokolwiek formy dopuszczenia języka łemkowskiego do nauczania w szkole. Proponowane lekcje języka ukraińskiego dla zdecydowanej większości Łemków nie miały wartości rodzimej, stąd nie korzystano z tej możliwości [Pudło 1987, 81–132].

W tej sytuacji język łemkowski został pozbawiony zaplecza instytucjonalnego i możliwości funkcjonowania w przestrzeni publicznej, natomiast utrzymywał się w przestrzeni rodzinnej, bardzo często jednak w sposób skrywany za zamkniętymi drzwiami, co obniżało jego status i w wielu sytuacjach doprowadzało do zahamowania transmisji międzypokoleniowej. Część rodziców uznała go za niepotrzebny balast i wyznacznik gorszej wartości, którą nie chciano obarczać dzieci.

Z drugiej jednak strony dla części społeczności łemkowskiej język stanowił najtrwalszy, najłatwiej rozpoznawalny i konieczny do ocalenia wyznacznik tożsamościowy. Utrwały te odczucia poetyckie apele przedwysiedleńczych emancypatorów, docierające do rozproszonej wspólnoty:

Тож шануйме рідне слово
Од велика аж до мала,
Вшытко інче мы втратили,
Лем бесіда нам остала [Русенко 2010, 118]

[Więc szanujmy nasze słowo,
Zachowajmy jego postać,
Wszystko inne straciliśmy,
Tylko język nam pozostał
(tłum. Piotr Trochanowski).

Język był znakiem rozpoznawczym dla mówiącej „po naszymu” rozproszonej wspólnoty, dzięki któremu można było zidentyfikować „swojego” i integrować się w różnych przestrzeniach nieformalnych i półformalnych albo z czasem formalnych, powstających np. dzięki zakładaniu parafii prawosławnych [Huńka 1985].

Nie znikła też całkiem jego wersja pisana. Dzięki „Łemkowskiej Stroniczce” oraz wydaniom emigracyjnym (głównie rocznik almanach „Карпаторусскій Календарь Лемко Союза”, tygodnik „Карпатска Русь”, antologia Наша Книжка [1945] po łemkowsku pisano, publikowano, czytano. Język „Łemkowskiej Stroniczki”, formalnie jako gwara, kontynuował dosyć wiernie wypracowany w okresie przedwysiedleńczym łemkowski standard pisany podlegający pewnym modyfikacjom redakcyjnym, takim jak np. usunięcie z zapisu *ы* i zastąpienie go przez *u*, wprowadzanie ukraińskiego *ї*, zastąpienie końcówki *-л* w 3. os. rodzaju męskiego w czasie przeszłym czasowników przez końcówkę *-е* – co miało zbliżać gwarę do języka ukraińskiego.

Nauczanie języka łemkowskiego prowadzono nieformalnie w parafiach przy okazji nauki religii, ale to były raczej wyjątkowe, sporadyczne przypadki. Generalnie okres komunistyczny należy uznać za czas dużej degradacji i destrukcji dotychczasowych funkcjonalnych sfer użycia języka łemkowskiego.

ODRODZENIE ETNICZNOŚCI, ODZYSKANIE OFICJALNEGO STATUSU ETNICZNEGO, PRÓBY REWITALIZACJI

Po 1989 r. sytuacja mniejszości w Polsce ulega znacznej zmianie. W sierpniu 1989 r. powołano sejmową Komisję Mniejszości Narodowych i Etnicznych, jesienią tegoż roku przesunięto sprawy mniejszości z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji do Ministerstwa Kultury i Sztuki. Rozpoczęła się polityka ochrony praw mniejszości [Łodziński 1989]. W 1989 r. została zarejestrowana pierwsza powysiedleńcza organizacja łemkowska – Stowarzyszenie Łemków, które w swym statucie wśród pięciu podstawowych celów wymieniło „nauczanie języka łemkowskiego” [Statut SL], powołało też Komisję Oświatową, której sta-

raniem opracowano i wydano sondażowe podręczniki do nauczania języka łemkowskiego. W 1991 r. rozpoczęto naukę tego języka w szkole podstawowej w Uściu Gorlickim, a zaraz potem w Krynicy, Rozdzielu i dalszych szkołach na Łemkowynie, gdzie po 1956 r. wróciła niewielka część Łemków (ok. 7%), z czasem także na ziemiach wysiedlenia [Duć-Fajfer 2006].

Sytuacja i status prawny języka łemkowskiego został uregulowany wraz z wprowadzeniem w życie *Ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*. Na mocy tej ustawy Łemkowie uzyskali status mniejszości etnicznej, a ich język stał się jednym z 15 uznanych języków mniejszościowych w Polsce. Ratyfikując w 2008 r. *Europejską kartę języków regionalnych lub mniejszościowych* [Europejska Karta 1992], Polska zobowiązała się do realizacji wybranych z karty w stosunkowo szerokim zakresie (38 zobowiązań) praw w odniesieniu do wszystkich bez różnicy języków mniejszościowych i do języka regionalnego.

Łemkowskie organizacje, w szczególności Stowarzyszenie Łemków, Stowarzyszenie „Ruska Bursa” w Gorlicach oraz aktywne (zwłaszcza w pierwszej dekadzie XXI w.) Stowarzyszenie Młodzieży Łemkowskiej „Czuha”, podjęły szereg działań mających na celu wzmocnienie pozycji rodzimego języka, jego rewitalizację. Dokonywane one były i są na wielu płaszczyznach i nie tylko w tym zakresie, jaki wynika z prawnego i instytucjonalnego wsparcia państwa. W działaniach tych język łemkowski ma status jednego z czterech regionalnych wariantów języka rusińskiego (ojczystego języka Rusinów Karpackich). Cztery dotychczas przeprowadzone Światowe Kongresy Języka Rusińskiego (1992 – Bardejovské Kúpele, 1999 – Prešov, 2007 – Kraków, 2015 – Prešov) [Koporova 2015] wyznaczały wytyczne kodyfikacyjne i programy działań praktycznych mające chronić i rozwijać język rusiński [Magocsi 2018].

Doniosłym wydarzeniem, traktowanym jako główny fakt kodyfikacyjny, było opublikowanie w 2000 r. *Gramatyki języka łemkowskiego* (*Граматыка лемківського языка*) autorstwa Henryka Fontańskiego i Mirosławy Chomiak [Fontański, Chomiak 2000]. Była ona zarówno wynikiem wieloletniego kształtowania się normy języka pisanego (opisanego wyżej), jak i podstawą realizacji w praktyce językowej usystematyzowanych w *Gramatyce...* struktur i zasad fonetycznych, ortograficznych, morfologicznych, składniowych.

Z perspektywy ostatnich 30 lat można dokonać ogólnego rekonesansu kierunków rozwoju i efektów działań w zakresie rewitalizacji i wzmocnienia języka łemkowskiego poprzez praktyki kulturowe / językowe. Najogólniej ujmując, język łemkowski jest obecny w co najmniej dziewięciu sferach funkcjonalnych: codziennej, szkolno-oświatowej, artystyczno-literackiej, scenicznej, publicystycznej / medialnej, stowarzyszeniowej, religijnej / cerkiewnej, naukowej, informacyjnej [Brzezina 1999; Duć-Fajfer 2004].

1. W zakresie oświaty obserwowana jest wzrostowa tendencja w statystykach wykazujących liczbę uczniów wybierających język łemkowski jako przedmiot nadobowiązkowy o statusie języka ojczystego mniejszości łemkowskiej w wymiarze 3 godzin tygodniowo. Uczony jest on na wszystkich poziomach kształcenia domaturalnego – od przedszkola do szkoły średniej. W roku szkolnym 2019/2020 według oficjalnych danych Ministerstwa Edukacji języka łemkowskiego uczyło się 37 uczniów w 4 przedszkolach, 259 uczniów w 23 szkołach podstawowych, 16 uczniów w 1 liceum i 1 uczeń w technikum, w sumie 313 uczniów w 29 szkołach. Uczyło ich 22 nauczycieli [*Liczba uczniów* 2020]. Od 2013 r. łemkowscy uczniowie korzystają z możliwości zdawania matury z języka ojczystego mniejszości. Deklaracje w tym zakresie zgłasza 1–3 osób rocznie. Do chwili obecnej maturę z języka łemkowskiego zdawało 9 osób.

Nauczyciele przedmiotu opracowali zestaw podręczników do nauczania łemkowskiego. Warto zaznaczyć dla podkreślenia ciągłości ideowej i jakościowej, że nauczanie to rozpoczęto z podstawą w postaci przedwojennego *Быксара* autorstwa Metodego Trochanowskiego. Później wykorzystywano wersje sondażowe podręczników wydane przez Stowarzyszenie Łemków. W 2003 r. Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu, zatwierdziwszy zespół rzeczoznawców ds. recenzowania podręczników do nauczania języka łemkowskiego, wprowadziło do swego planu wydawniczego pierwsze podręczniki do tego przedmiotu. Ich wydawcą była Fundacja Wspierania Mniejszości Łemkowskiej „Rutenika”, która w latach 2003–2006 wydała 15 takich podręczników [Duć-Fajfer 2006, 64–65].

W latach 2001–2017 na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie istniał kierunek studiów filologia rosyjska z językiem rusińsko-łemkowskim, na którym po raz pierwszy w historii język łemkowski zaistniał w przestrzeni uniwersyteckiej, gdzie funkcjonował w pełnym filologicznym wymiarze (najpierw jako studia pięcioletnie, później trzyletnie). Rola tego kierunku zarówno w podniesieniu prestiżu języka łemkowskiego, jak i poprzez wykształcenie grupy profesjonalnie przygotowanych filologów-łemkoznawców, w stworzeniu kadry podejmującej aktywne działania rewitalizacyjne w obszarze języka i kultury łemkowskiej, jest nie do przecenienia [Watral 2011]. W latach 2010–2011 przy filologii we współpracy ze Stowarzyszeniem „Ruska Bursa” prowadzono też nauczanie języka łemkowskiego dla dorosłych, zarówno stacjonarnie na terenie uczelni, jak i e-learningowo jako *Курс лемківського язика* [<https://sites.google.com/site/kurslemkivskocho/>].

2. Istotne dla rozwoju języka w funkcji artystycznej / literackiej były dosyć liczne publikacje łemkowskojęzyczne. Obok pojawiających się regularnie (często dwujęzycznych, łemkowsko-polskich) tomików poezji, tomów opowiadań, dramatów, literatury faktu, wydano po roku 1989 kilka antologii literatury łemkowskiej / łemkowskojęzycznej [Мамко 1995, *Ци то лем* 2002]. Wysoki poziom świadomości językowej i kultu-

rowej prezentuje seria „Бібліотека Лемківської Клясики”, w której wydawane są XIX-wieczne utwory z lemковского kanonu literackiego w ich oryginalnej wersji językowej (w *jazycziju*) z paralelnym tłumaczeniem na współczesny standard języka lemковского. Ważne z punktu widzenia rozwoju języka i świadomości językowej są tłumaczenia z języka lemковского oraz na język lemkowski (najczęściej z języka polskiego, ukraińskiego, słowackiego, rosyjskiego, kaszubskiego). Szczególnie widoczne są realizowane w ramach szerzej zakrojonej akcji translatorskiej tłumaczenia na lemkowski znanych tekstów, np. *Ody do młodości*, *Le Petit Prince*, *Winnie The Pooh*, a także innych dzieł światowej klasyki.

3. Spektakularne osiągnięcia można wskazać w zakresie lemkowski-języcznej publicystyki, mediów w sferze informacyjnej. Obok czasopism, kontynuujących linię językową i ideową czasopiśmiennictwa przedwysiedleńczego: „Голос Ватры” (1984–1989), „Бесіда” (1989–), „Лемківський Календар” (1993–2000), „Лемківській Річник” (2001–), „Загорода” (1994–2004), ważne miejsce w lemkowski- współczesności zajęły media internetowe, zwłaszcza informacyjne strony internetowe prowadzone w całości bądź częściowo w języku lemковским. Nie sposób wymienić wszystkich, przykładowo można wskazać jedną z pierwszych, archiwalną już stronę lemkowyna.net, strony internetowe lemkowski- organizacji, zespołów, inicjatyw społecznych itp. Należy zwrócić uwagę na hybrydowość językową tych stron, odzwierciedlającą stan znajomości i używane formy języka pisanego głównie wśród młodszych pokoleń Lemków. Język lemkowski współlistnieje tam głównie z językiem polskim w różnych proporcjach, niejednokrotnie z przewagą języka polskiego. Język lemkowski obecny w komentarzach pojawiających się pod postami często zapisywany jest „łacinka”. Choć pamiętać trzeba też o otwartym dostępie tych stron i ich dążeniu do jak najszerszego zasięgu informacyjnego, co może powodować wprowadzanie języka / języków gwarantujących szerszy zasięg społeczny. Media wirtualne otwierają też język lemkowski na inne niż zawarte w tradycyjnych granicach obszary jego funkcjonowania (np. wśród wysiedleńców na Ukrainie, w diasporze) oraz na inne, paralelne warianty języka rusińskiego.

Jako spektakularne osiągnięcie należy wymienić zupełnie nową, bardzo efektywną formę rewitalizacji i rozpowszechniania języka lemковского poprzez założone w 2011 r. internetowe, a od 2016 r. także naziemne, radio LEM.fm wraz z portalem informacyjnym lem.fm. Zarówno radio, jak i portal są konsekwentnie i w pełni lemkowski-języczne. Propagują język lemkowski w formie ustnej i pisanej 24 godziny na dobę, lokując go w kontekście tożsamościowym ogólnorusińskim.

W sferze informacyjnej istotne jest wskazanie zamieszczenia w dziwnięciu miejscowościach na Lemkowynie tablic z ich nazwami w dwóch językach, polskim i lemковским. Pojawiły się one w latach 2008–2012 na mocy wynikającego z praw językowych mniejszości głosowania mieszkańców tych wsi.

4. W funkcjonowaniu języka łemkowskiego w sferze cerkiewnej nie dokonała się żadna znacząca ewolucja. W Cerkwi prawosławnej, w parafiach złożonych z wiernych narodowości łemkowskiej, nabożeństwa celebrowane są w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, kazania i pozaliturgiczne czynności duszpasterskie przeważnie w języku łemkowskim. W Cerkwi greckokatolickiej prawie wyłączny jest język ukraiński. Nie pojawiły się dotychczas tłumaczenia ksiąg i tekstów cerkiewnych na język łemkowski.

Podobnie w sferze scenicznej zachowuje się pewien dosyć trwały standard. Język łemkowski jest obecny jako język wystawianych tekstów, czy to tradycyjnych, folklorowych, czy nowoczesnych, eksperymentalnych, autorskich z różnych dziedzin sztuki scenicznej – muzycznej, teatralnej, filmowej. Jest to jedna z najczęściej stosowanych widocznych publicznie form używania języka łemkowskiego, w wypadku niektórych grup osób forma wyłączna, gdyż w innych kontekstach językowych posługują się oni już polszczyzną lub innym językiem dominującym. Warto zaznaczyć, że język łemkowski w doraźnej funkcji scenicznej wykorzystywany jest niejednokrotnie przez zespoły, zwłaszcza muzyczne, niepowiązane tożsamościowo z Łemkami.

5. Zupełnym *novum* w przestrzeni języka łemkowskiego jest jego rozwój i wzmacnianie się w funkcji języka naukowego. Od pierwszego wystąpienia w tym języku na międzynarodowej konferencji naukowej (Harrogate, 1990) i opublikowania rozszerzonej wersji wygłoszonego tam tekstu w języku łemkowskim [Duć-Fajfer 1993] minęło 30 lat. Obecnie organizowane są konferencje naukowe prawie w całości łemkowsko- / rusińskojęzyczne, wzrasta liczba tekstów naukowych z rozwiniętą terminologią głównie z obszaru nauk humanistycznych, tłumaczone są na język łemkowski teksty naukowe z języka angielskiego, polskiego, ukraińskiego. Od 2005 r. wydawane jest łemkowskie czasopismo naukowe „Rocznik Ruskiej Bursy” [*Rocznik*], w którym udział łemkowskojęzycznych tekstów systematycznie wzrasta i od kilku lat utrzymuje się zdecydowana przewaga języka łemkowskiego w tekstach naukowych nad innymi, głównie polskim. Język łemkowski (symultanicznie tłumaczony na angielski) obecny jest też w referatach wygłaszanych na angielskojęzycznych konferencjach i warsztatach cyklicznie organizowanych w ramach projektu „Revitalizing Endangered Languages” [*Revitalizing*]. Finalizowana jest również pierwsza dysertacja doktorska pisana w języku łemkowskim z zakresu językoznawstwa. W 2019 r. ukończona została zasadnicza praca leksykograficzno-rewitalizacyjna pt. *Контекстуальный словник лемківського языка* [*Контекстуальный 2019*].

W tym miejscu podkreślić należy istotne zmiany w badaniach nad językiem łemkowskim. Po części kontynuowane są badania dialektologiczne [Stieber 1948; 1949; Stieber 1956–1967; Stieber 1982; Rieger 1987; Rieger 1995; Rieger 2002; *Studia* 2002; Лесів 1997]. Jednakże obecnie powstaje coraz więcej prac socjo- i etnolingwistycznych, które

opisują język lemkowski w kontekście kulturowym, uwzględniającym w badaniach perspektywę użytkowników i ich tożsamość językowo-kulturową [Misiak 2006; Misiak 2018; Michna 2004; Michna 2018]. Powstają też prace analizujące strukturę i inne aspekty wewnętrzne języka lemковского jako systemu odrębnego [Fontański 1993; Фонта́нський 2004; Fontański 2014]. Ważnym faktem językoznawczym, ale też kulturowo-tożsamościowym, było wydanie w 2004 r. w serii „Najnowsze dzieje języków słowiańskich” tomu *Русинський язык* [*Русинський*]. Wariant lemkowski, paralelnie do innych wariantów języka rusińskiego, zaprezentowany został w nim zarówno od strony systemowo-strukturalnej, jak i w aspekcie socjolingwistycznym. Charakterystyka dialektologiczna została przedstawiona z dwóch perspektyw – z odniesieniem kwalifikacyjnym do języka ukraińskiego i do języka rusińskiego.

Wreszcie pojawił się całkiem nowy na gruncie polskim nurt badań w ramach tzw. humanistyki zaangażowanej, mających na celu zdiagnozowanie kondycji języka lemковского w powiązaniu z traumą i stratami psychicznymi jego nosicieli, znaczeniem języka dla dobrostanu społecznego, potrzebą i strategiami jego rewitalizacji. Prowadzone są one w ramach projektu „Engaged humanities in Europe: Capacity building for participatory research in linguistic-cultural heritage” [*Engaged* 2015] i przyniosły już pierwsze publikacje [Duć-Fajfer 2018; Skrodzka, Hansen, Olko, Bilewicz 2019]. W ten nurt zaangażowani są bezpośrednio lemkowscy badacze i rewitalizatorzy.

STAN I ŻYWOTNOŚĆ JEZYKOWA

Zarysowana sytuacja etnolingwistyczna języka lemковского wskazuje na wznowienie czy otwarcie nowych możliwości funkcjonowania tego języka w przestrzeni społecznej po 1989 r. Konieczne jest jednakże wskazanie stanu i procesów będących podstawą zakwalifikowania języka lemковского do języków poważnie zagrożonych / zagrożonych [Wicherkiewicz 2011]. Tempo zaniku jednego z podstawowych wyznaczników tożsamości Łemków w ich historycznym rozwoju – używania języka lemковского jako ojczystego – można zilustrować statystycznie. W 2001 r. w spisie powszechnym język lemkowski jako ojczysty zadeklarowało 5 605 obywateli polskich, czyli niemalże wszyscy, którzy zadeklarowali narodowość lemkową (5850) [*Deklarowana narodowość* 2002]. Natomiast w spisie w 2011 r. pojawia się już duża dysproporcja pomiędzy deklaracjami lemkowej narodowości (10 053) a języka ojczystego (4454) czy używanego w kontaktach domowych (6279) [*Ludność* 2013]. Oznacza to, że co najmniej 1/3 zdeklarowanych Łemków nie używa już języka lemковского w kontaktach domowych, a ponad połowa nie uważa go za swój ojczysty (choć w tym wypadku mogło dojść do zafałszowania danych ze względu na rozumienie użytej defini-

cji). Skutki tego, co zarejestrowały statystyki, widoczne są w życiu społeczności lemkowej. W danych z obserwacji uczestniczącej, dotyczącej zarówno życia rodzinnego Łemków, jak i ich szerszych kontaktów społecznych, odnotowuje się, że na spotkaniach i uroczystościach rodzinnych, głównie ze względu na obecność członków nieznających języka lemковского (prawie każda wielopokoleniowa rodzina lemowska jest obecnie „mieszana”), powszechny jest język polski. Dzieci rzadko rozmawiają między sobą lub z rodzicami po lemkowski. W trakcie integracyjno-festiwalowych imprez masowych typu „Watra” na scenie dominuje język lemkowski, poza sceną polski. Znaczna część młodzieży, jeśli nawet język lemkowski wyniosła z domu i zna go dobrze na poziomie komunikacyjnym, w gronie rówieśniczym nawykowo rozmawia po polsku. Na portalach społecznościowych typu Facebook zdecydowana większość osób deklarujących się jako Łemkowie posługuje się językiem polskim. Nawet członkowie zarządów niektórych organizacji lemkowych część korespondencji wewnętrznej prowadzą w języku polskim. Przykładów można by podawać wiele.

W trakcie badań m.in. nad obecnym stanem języka lemkowego [Duć-Fajfer 2018] moi rozmówcy, Łemkowie w wieku 20–90 lat, wyrażali świadomość zagrożenia języka, widząc tę sytuację głównie jako następstwo akcji „Wisła”. Trudno nie zgodzić się z taką diagnozą, zwłaszcza wobec zaznaczającej się różnicy pomiędzy żywotnością języka lemkowego na tzw. obczyźnie (ziemiach, gdzie przesiedlono Łemków), a na Lemkowynie, gdzie jest on ciągle w użyciu, także wśród młodzieży i dzieci. Jednakże duże znaczenie mają też czynniki odnoszące się do wszystkich języków mniejszościowych w Polsce, związane z samym ich uprzywilejowaniem, destrukcją dokonaną w czasach PRL-u, świadomością społeczną, niekonsekwentną i niejednoznaczną polityką mniejszościową państwa, procesami globalizacyjnymi.

Jezyki mniejszościowe powinny być objęte specjalnymi programami ochronnymi i rewitalizacyjnymi, co zostało określone m.in. w *Europejskiej karcie języków regionalnych lub mniejszościowych*. Krytyczny raport Komitetu Ekspertów RE dotyczący realizacji postanowień *Karty* w Polsce [Wicherkiewicz 2011b] pokazuje brak zrozumienia uwarunkowań i zagrożeń dla języków mniejszościowych. Przykładowo nauczanie języka lemkowego w szkołach odbywa się bez kształcenia nauczycieli tego języka. Funkcjonująca przez 16 lat specjalizacja lemowska na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie nigdy nie była wpisana w program specjalny Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i musiała funkcjonować na zasadach większościowych, co doprowadziło do jej zamknięcia. Nie ma metodyka języka lemkowego specjalistów i środków do opracowania podręczników do języka lemkowego zgodnych z aktualną podstawą programową. Wszystkie projekty związane z językiem lemkowym oceniane są jedynie w aspekcie formalno-statystycznym. Nikt nie ocenia ich od strony językowej. Działania mające chronić języki mniejszościowe są często jedynie po-

zorowane [Duć-Fajfer 2015], mogą wręcz prowadzić do osłabiania pozycji języka, np. zamieszczenie w materiałach promujących język łemkowski piosenki ukraińskiej czy wspieranie imprezy, na której oficjalnie występuje się przeciw nauczaniu języka łemkowskiego w szkołach.

Sumując, można wskazać dwie przeciwstawne tendencje warunkujące stan języka łemkowskiego w XXI w. Tendencja masowa prowadzi do zaniku języka w żywym komunikowaniu społecznym, sprowadzając go do funkcji scenicznej i wykorzystywania go jako atrakcyjnego atrybutu odmienności. Tendencja elitarna jest zintensyfikowanym wielopoziomym działaniem rewitalizacyjnym, prowadzonym z wykorzystaniem różnorodnych mediów (radio, Internet, materiały drukowane), rozwijającym programy kształceniowe szkolne i pozaszkolne, a także badawcze, naukowe na podstawie immersyjnego i wyłącznego stosowania języka łemkowskiego w wersji standardowej, ustnej i pisemnej [Duć-Fajfer 2017]. Statystyki odzwierciedlają procesy masowe. Diagnoza o dużym zagrożeniu języka łemkowskiego opiera się na tych właśnie procesach.

Bibliografia

- M. Brzezina, 1999, *Łemkowski w Polsce w aspekcie socjolingwistycznym*, „Socjolingwistyka” XVI, s. 51–83.
- A. Chojnowski, 1979, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław.
- Deklarowana narodowość oraz język używany w kontaktach domowych w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań 2002*; <https://stat.gov.pl/spisy-powszechnne/narodowe-spisy-powszechnne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/>, dostęp: 28. 01. 2021.
- H. Duć-Fajfer, 2001a, *Literatura łemkowska drugiej połowy dziewiętnastego i początku dwudziestego wieku*, Kraków.
- H. Duć-Fajfer, 2001b, *Być Łemkiem w PRL-u*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” MCCXLVII, „Prace Etnograficzne” 36 PRL z pamięci, red. Cz. Robotycki, s. 141–172.
- H. Duć-Fajfer, 2006, *Szkolnictwo na Łemkowszczyźnie*, „Річник Руской Бурсы”, s. 51–67.
- H. Duć-Fajfer, 2011, „*Łemko*” (1911–1914) – *czasopismo inicjujące okres nowoczesności w dziejach Łemkowyny*, „Річник Руской Бурсы”, s. 13–18.
- O. Duć-Fajfer, 1993, *Łemkы в Польщы* [w:] P.R. Magocsi (red.), *The Persistence of Regional Cultures / Триваліст регіональних культур*, New York, s. 80–102.
- O. Duć-Fajfer, 2013, *Tożsamość narodowa i język Łemków w XIX i XX wieku* [w:] B. Machul-Telus (red.), *Łemkowie*, Warszawa, s. 29–60.
- H. Duć-Fajfer, 2015, *Paternalizm unikowy, czyli jak radzić sobie z ustawowymi zobowiązaniami* [w:] A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak (red.), *Między lękiem a nadzieją. Dziesięć lat funkcjonowania Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005–2015)*, Poznań, s. 71–81.

- H. Duć-Fajfer, 2017, *Jezyk, literatura, tożsamość: dyskurs współczesnej lemko-skości* [w:] J. Lubocha-Kruglik, O. Małysa (red.), *Świat za tekstem. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Henrykowi Fontańskiemu z okazji 70. urodzin*, Katowice, s. 133–150.
- Engaged humanities in Europe: Capacity building for participatory research in linguistic-cultural heritage*, <https://cordis.europa.eu/project/id/692199/pl>, dostęp: 29.01.2021.
- J. Falkowski, B. Pasznyi, 1935, *Na pograniczu lemko-sko-bojkowski*, Lwów.
- H. Fontański, 1993, *Czasowniki niewłaściwe o odmianie analitycznej w języku lemko-skim* [w:] M. Blicharski, F. Fontański (red.), *Semantyka i pragmatyka w opisie języków słowiańskich*, Katowice. STRONY
- H. Fontański, M. Chomiak, 2000, *Gramatyka języka lemko-skiego / Граматыка лемківського язика*, Katowice.
- H. Fontański, 2014, *Studia nad składnią lemko-ską*, Katowice.
<https://sites.google.com/site/kurslemkivskoho/>; też: <http://lemkowski.revitalization.al.uw.edu.pl/?sem=1&topic=1>
- J. Huńka, *Lemkowie dzisiaj*, b.r. i m. wydania [wydanie SKPB, Warszawa 1985].
- A. Kwilecki, 1963, *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*, „Kultura i Społeczeństwo” t. VII, nr 4, s. 85–103.
- Europejska karta języków regionalnych lub mniejszościowych*, 1992, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20091371121/O/D20091121.pdf>, dostęp: 29.01.2021.
- Liczba uczniów uczących się języków mniejszości narodowych, etnicznych i języka regionalnego w podziale na język nauczania, typ szkoły i województwa w roku szkolnym 2019/2020*, <https://dane.gov.pl/pl/dataset/276,nauka-jezykow-mniejszosci-narodowych-etnicznych-i-jezyka-regionalnego>, dostęp: 29.01.2021.
- Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, 2013*, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LUD_ludnosc_stan_str_dem_spo_NSP2011.pdf, dostęp: 28.01.2021.
- S. Łodziński, 1998, *Przekroczyć własny cień. Prawne, instytucjonalne oraz społeczne aspekty polityki państwa polskiego wobec mniejszości narodowych w latach 1989–1997* [w:] B. Berdychowska (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku*, Warszawa, s. 11–82.
- A. Markowski, 2005, *Świadomość językowa współczesnych Polaków* [w:] *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienie leksykalne*, Warszawa, s. 123–126.
- E. Michna, 2004, *Pomiędzy gwarą a językiem standardowym. Kodyfikacja gwar Rusinów Karpackich*, „Socjolingwistyka” nr 19, s. 57–86.
- E. Michna, 2014, *Odrębność językowa małych grup etnicznych i jej rola w procesach walki o uznanie oraz polityce tożsamości. Analiza porównawcza sytuacji Rusinów Karpackich i Ślązaków*, „Studia Humanistyczne AGH” nr 3, s. 115–130.
- E. Michna, 2018, *Kodyfikacja i co dalej?: ideologie językowe działaczy lemko-skich*, „Studium Carpato-Ruthenorum” t. 10, s. 187–207.
- M. Misiak, 2006, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wrocław.
- M. Misiak, 2018, *Między Popradem a Oslawą. Tożsamość kulturowo-językowa w ujęciu etnolingwistycznym*, Wrocław.
- J. Moklak, 1997, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienie polityczne i wyznaniowe*, Kraków.

- K. Pudło, 1987, *Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska*, Wrocław.
- R. Reinfuss, 1936, *Etnograficzne granice Łemkowszczyzny: próba wytyczenia granic Łemkowszczyzny na podstawie zasięgu łemkowskiego stroju*, „Ziemia: Ilustrowany Miesięcznik Krajoznawczy” R. 26, nr 10/11, s. 240–254.
- Revitalizing Endangered Languages*, <http://www.revitalization.al.uw.edu.pl/eng/RevitalizationModels>
- J. Rieger, 1987, *Łemkowie i ich język* [w:] *Łemkowie. Kultura – sztuka – język*, Warszawa–Kraków, s. 21–39.
- J. Rieger, 1995, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa.
- J. Rieger (red.), 2002, *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie*, Warszawa.
- J. Rieger, 2002, *Ukraińskie gwary w Karpatach jako grupa dialektalna* [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejniewi, red. S. Gala, Łódź, s. 427–444.
- „Rocznik Ruskiej Rursy”, <https://journals.akademicka.pl/rrb>
- M. Skrodzka, K. Hansen, J. Olko, M. Bilewicz, 2020, *The Twofold Role of a Minority Language in Historical Trauma. The Case of Lemko Minority in Poland*, „Journal of Language and Social Psychology” 39, nr 4, s. 551–566.
- Ż. Śladkiewicz, K. Wądołowska-Lesner (red.), 2016, *W poszukiwaniu tożsamości językowej*, Gdańsk.
- Statut SL*, <http://www.stowarzyszenielemkow.pl/web/pl/stowarzyszenie-lemkow/statut-sl/>
- Z. Stieber, 1935, *Wschodnia granica Łemków*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” t. 40, nr 8, s. 246–249.
- Z. Stieber, 1936a, *Wpływ polski i słowacki na gwary Łemków*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” t. XLI, s. 45–50.
- Z. Stieber, 1936b, *Pierwotne osadnictwo Łemkowszczyzny w świetle nazw miejscowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” z. V, s. 53–61.
- Z. Stieber, 1948, 1949, *Toponomastyka Łemkowszczyzny*, cz. 1: *Nazwy miejscowości*, cz. 2: *Nazwy terenowe*, Łódź.
- Z. Stieber, 1956–1964, *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* z. 1–8, Łódź.
- Z. Stieber, 1982, *Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia*, Wrocław.
- J. Szemlej, 1934, *Z badań nad gwarą łemkowską*, „Lud Słowiański” III, z. 2, s. A 162–175.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050170141/U/D20050141Lj.pdf>,
dostęp: 28.01.2021
- J.A. Stepek, 1986, *Akcja polska na Łemkowszczyźnie*, „Libertas. Kwartalnik społeczno-polityczny” nr 1, s. 27–41.
- M. Watral, 2011, *W trosce o język rusińsko-łemkowski*, „Konspekt. Pismo Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie” nr 3 (40), s. 74–77.
- T. Wicherkiewicz, 2011a, *Sytuacja językowa Łemków – stan, zagrożenia i postulaty*, <http://www.beskid-niski.pl/forum/viewtopic.php?t=3906>, dostęp: 29.01.2021.
- T. Wicherkiewicz, 2011b, *Opinia nt. Raportu Komitetu Ekspertów Rady Europy ds. Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych z początko-*

- wego cyklu monitorowania realizacji postanowień Karty w Polsce oraz zaleceń Komitetu Ekspertów w sprawie stosowania Karty przez Polskę z 7 grudnia 2011 r.*, http://kaszebsko.com/uploads/Raport_Karty_PODSUMOWANIE_TWicherkiewicz.pdf, dostęp: 29.01.2021.
- P. Wroński, 1990, *Szkolnictwo na Łemkowszczyźnie*, „Rozprawy z dziejów oświaty” t. 33, s. 185–217.
- U. Wróblewska, 2011, *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP*, „Nauka” nr 2, s. 109–124.
- J. Zilyński, 1927, *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna w powiecie krośnieńskim*, „Prace Filologiczne” t. XII, s. 375–394.
- М. Астрябъ, 1871, *Колька слѣвъ о лемковскої бесѣдѣ*, „Учитель” 43–52, Львовъ.
- Вадим, 1934, *Дбайте про рідну мову!*, „Наш Лемко”, № 13, с. 3–4.
- Ваш Гаврил з Полян, Послухайте добри люде*, „Наш Лемко”, 1934, № 17, с. 2–3.
- I. Верхратський [Werchratski], 1902, *Про говор галицких лемків*, Lwów.
- В. Гунянка, 1931, *Народна бесѣда*, „Карпаторусскій Календарь Ваня Гунянки на 1931 годъ”, с. 52–60.
- До наших читачів*, „Наш Лемко”, 1934, № 1, с. 2.
- О. Дуць-Файфер, 2004, *Соціолінгвістичний аспект. Лемковина* [w:] P.R. Magosci (red.), *Русинський язык*, Opole, s. 348–363.
- О. Дуць-Файфер, 2018, *(С)тратити язык што то значыт, што то творит? Лемківске выгнаня з языка* [w:] К. Корогова (red.), *20 rokov vysokoškolskej rusinistiky na Slovensku (Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie)*, Prešov, s. 67–81.
- О. Дуць-Файфер, 2020, *Написати Лемковину. Меджевоєнна лемківска література – загальний огляд*, „Річник Руской Бурсы” 16, s. 155–179.
- I. Зілінський, 1934, *Лемківська говірка села Явірок*, „Lud Słowiański” III, s. 178–212.
- I. Зілінський, 1938, *Питання про лемківсько-бойківську мовну границю*, „Lud Słowiański” IV, z. 1, s. 55B101.
- К. Корогова, 2015, *Вступне Слово* [w:] *Русинський літературний язык на Словакії: 20 років кодифікації: IV Міжнародний конгрес русинського языка: зборник реферетів*, Пряшів 23–25.09.2015, Пряшів, s. 3B7.
- Контекстуальний словник лемківського языка*, 2019, О. Дуць-Файфер (red.), т. 1–2, Краків.
- М. Лесів, 1997, *Лемківськи говірки* [w:] *Українські говірки у Польщі*, Варшава, s. 9–82.
- Мамко, куп мі книжку. Антологія діточой поезії*, 1995, П. Трохановській (red.), Nowy Sacz.
- П.Р. Магочій, 2018, *Кодифікаційний процес русинського языка: Досягнуття і новы задачи* [w:] К. Копорова (red.), *20 років високошкольскої русиністики на Словакії*, Пряшів, s. 43–66.
- Отъ Редакції*, 1911, „Лемко” nr 1, s. 1.
- Русинський язык*, 2004, П.Р. Магочій (red.), Opole.
- А. Тороньській, 1860, *Русины-Лемки* [w:] *Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860*, Львівъ, s. 389–428.

- Г. Фонтанській, 2004, *Літературний язык. Лемковина* [w:] P.R. Magocsi (red.), *Русинський язык*, Орле, s. 211–262.
Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселенчой лемківской літературы, 2002, О. Дуць-Файфер (red.), Ліґниця.
Що пише брат на брата, 1934, „Наш Лемко”, nr 17, s. 8.

The history and situation of the Lemko language in the past century

Summary

The aim of this paper is to briefly present the situation of the Lemko language from the historical perspective covering one hundred years of its development. The creation of Lemkos' linguistic awareness and identity before their displacements (1945–1947) has been clearly reflected in literature. It provides the foundation for reconstructing the main emancipatory identity line developed based on “our language”, equivalent to the local speech, followed by the Lemko intelligentsia, while confronting the social and political considerations of their native area. A drastic effect of the considerations was displacements, destruction of culture, and lack of conditions for fostering language. The recovery of language rights after 1989 has initiated a range of internal revitalisation processes and strategies supported also institutionally. They are, however, not able to stop the mass destructive processes resulting in the Lemko language being currently among the endangered ones.

Keywords: Lemko language – Lemko language teaching – linguistic identity – linguistic awareness – language revitalisation – endangered language.

Trans. Monika Czarnecka